

PÄRTEL LIPPUSE DOKTORIVÄITEKIRI EESTI KEELE VÄLDETEST

Pärtel Lippus. The acoustic features and perception of the Estonian quantity system. Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 29. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011. 146 lk.

14. novembril 2011 kaitses Pärtel Lippus Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis doktoriväitekirja teemal „Eesti välte akustilised tunnused ja tajuj”. Töö juhendajaks oli professor Karl Pajusalu ning opponendiks Stefan Werner Joensuu asuvast Ida-Soome Ülikoolist. Kaitsmisnõukogu andis väi-

tekirjale kõrge hinnangu. Töö tugineb kaheksale publikatsioonile. Nende seas leiame kaks artiklit ajakirjale *Journal of Phonetics* (üks 2009. aastal ilmunud ja teine äsja avaldamiseks loovutatud), kaks rahvusvahelistel foneetikateaduste kongressidel peetud ettekannet (2007. aastal Saarbrückenis ja 2011. aastal Hongkongis), kaks Kümnendal Põhjamaade prosoodiakonverentsil Helsingis 2008. aastal peetud ettekannet, 2010. aastal Chicagos toimunud prosoodiakonverentsi ettekande ning Springeri kirjastuse kogumikus 2011. aastal avaldatud artikli. Seitse publikatsiooni

kaheksast on valminud kaasautorluses. Kaasautoriteks on Jüri Allik, Eva Liina Asu, Karl Pajusalu, allakirjutanu, Pire Teras ja Tuuli Tuisk.

Pärtel Lippuse väitekirja hõlmab akustilist ja tajufoneetikat ning käsitleb eesti keele kolme välte erinevusi. Teemavaliku kohta on väitekirja autor ise eessõnas (lk 5) kirjutanud: „Ausalt öeldes pole ma kunagi tahtnud eesti välteid uurida. Eesti foneetikateadus ongi enamasti tegelnud väldete küsimusega, samal ajal kui keeles on väga palju teisi aspekte, millest ei teata midagi. Kuid mõne aja möödudes taipasin, et millise eesti keele foneetilise tunnusega ka ei tegeleks, kvantiteedisüsteemist mööda ei pääse. Nii otsustasin siiski esimeses järjekorras hakata uurima kvantiteedisüsteemi, et saaksin seejärel viimase iseärasustele tuginedes siirduda teiste probleemide juurde.”

Väitekirja kaheksast publikatsioonist neljas uuritakse, mis on põhitooni roll eesti keele väldete tajumisel, ning ülejäänud neljas välteid eristavaid akustilisi tunnuseid. Kõrvalteemadena on töös käsitletud väldete taju sõltuvust keelejuhi murdetaustast, väldete eristamisega seotud probleeme eesti keele võõrkeelena omandamisel ning eesti sõnaprosodia diakroonilist arengut.

Põhitooni rolli kohta teeb autor oma töös järgmised järeldused. Esiteks, välte tajumise esmane tunnus on sõna temporaalne struktuur ehk sõna esimese ja teise silbi kestuste vastastikune suhe ning teisene tunnus põhitoonikõvera kuju, ent kolmanda välte tajumine on takistatud, kui teisene põhitoonitunus on silpide suhtega võrreldes eksitav. Teiseks, silpide suhet muutmata jättes ning ainuüksi põhitooni kõvera kuju muutest on teisevältelisest sõnast võimalik moodustada kolmandavälteline sõna, teiste sõnadega: taju saab manipuleerida põhitooni kõvera abil silpide suhet hoopis kõrvale jättes. Kolmandaks, kolmanda välte tajumiseks peab

rõhulises vokaalis olemas olema nii kõrge kui ka madal platoo ning põhitooni langus peab algama rõhulise vokaali esimese poole jooksul. Lisaks sellele, nagu ühes väitekirja aluseks olevas publikatsioonis järeldatakse, on oluline see, et lauses sõnatasandilt fraasitasandile liikudes saab ka spontaankõne puhul vältega seotud põhitooni kõvera varieerumist kirjeldada samades kategooriates, nagu seda on tehtud laborikõne puhul, teiste sõnadega: kestussuhtele ja põhitooni kõvera kujule tuginev vältemudel on lauseintonatsiooni suhtes üsna immuunne.

Põhitooni roll võib väldete eristamisel olla isikuti erinev. Eestlastest katseisikute uurimisel selgus, et umbes pooltel keelejuhtidest mõjutas sõna välte määramist põhitooni kõvera kuju, ülejäänutel aga mitte. Pärtel Lippus ja Karl Pajusalu on osutanud, et keelejuhtide erinevus võib olla seotud nende murdetaustaga: põhitooni kõvera kuju oli teise ja kolmanda välte eristamisel oluline tunnus enamikule Lääne- ja Kesk-Eestist pärit keelejuhtidest ja ainult väikesele osale Lõuna- ja Ida-Eestist pärit keelejuhtidest. Kahe rühma piir tundub jooksvat mööda eesti murderühmade piire. Mitte-eestlaste puhul selgub väitekirjast, et soome ja vene emakeelega katseisikute jaoks ei ole põhitoon oluline ning et kolme välde eristavad nad stiimuli temporaalse struktuuri põhjal, sõltumata sellest, milline on põhitoonikontuur. Läti emakeelega keelejuhid seevastu on eestlastega sarnaselt põhitooni kõvera kuju muutuste suhtes tundlikud. Need tulemused on seletatavad sellega, et soome ja vene keeles ei mängi põhitoon leksikaalsel tasandil märkimisväärselt rolli, läti keeles aga on eraldi kategooriatena kontrastsed nii kestus kui ka leksikaalne toon. Näib, et läti emakeelega katseisikud on eesti keele põhitooni suhtes küll tundlikud, kuid neil on mõnevõrra raske omandada eesti vältesüsteemi

iseärasusi, kus kestus ja põhitoon on sama kategooria nähtused.

Väitekirja kaheksast publikatsioonist kahes osutatakse, et väldete eristamisel võib põhitooni kõrval olla sekundaarseks tunnuseks vokaali kvaliteet. Autor kirjutab (lk 44): „Vokaalikeskse malliga sõnades on esmavältelised rõhulised vokaalid tsentraalsemad, teise- ning kolmandavältelised perifeersemad, kuid teise ja kolmanda välte vokaalikaliteedi erinevus ei ole kuigi suur. Konsonandikeskse malliga sõnades aga on lühike rõhuline vokaal teise- ja kolmandavältelistes sõnades pigem tsentraalne, nagu see on ka esmavältelistes sõnades. Seega on selge, et vokaalikaliteet ei ole seotud jalatasandi vältega, vaid segmentaalse kestusega. Sellegi poolest peaks kvaliteedierinevus lühikeste ja pikkade vokaalide vahel olema tajutav ja seega peaks kvaliteet olema vokaali pikkuse sekundaarne tunnus. Rõhutute vokaalide kvaliteet varieerub üldiselt rohkem, kuid see varieerumine on vähem seotud välte või kestusega.” Väitekirjas rakendatud multinominaalse logistilise regressioonimudeli abil saadud tulemused osutavad, et peale kestuse on esimese ja teise välte vastanduse juures oluline vokaalide kvaliteet, aga mitte põhitoon. Teise ja kolmanda välte vastanduse puhul on vastupidi. Väitekirja autor teeb järelduse, et kõne all olevad kolm tunnust vastastikku ei kompenseeru: põhitoon ja vokaali kvaliteet ei ole iseisvad vältetunnused, vaid temporaalse varieerumisega kaasnevad nähtused. (Siin tahaksin küll tähelepanu juhtida teatavale loogilisele vastuolule selle järelduse ning eespool tsiteeritud järelduse vahel, mille kohaselt teisevältelise sõna saab muuta kolmandavälteliseks ainuüksi põhitooni kõvera kuju muutest, nii et kestussuhted sõnas püsivad samad. See vastuolu vajanuks töös ehk veidi põhjalikumat käsitlust.)

Ühes väitekirja aluseks olevas publikatsioonis otsitakse kinnitust Ilse Lehiste kunagisele oletusele, et eesti prosoodiasüsteemi muutused pole seisunud, vaid kestavad tänini, ja et eesti keel on liikumas kvantiteedikeelest toonikeele suunas. Selleks on võrreldud Esimese maailmasõja ajal Saksamaa sõjavangilaagrites eestlastest keelejuhtidelt tehtud kõnesalvestisi tänapäevastega. Võrdluse tulemused näitavad, et vanades salvestistes on kõnetempo palju aeglasem kui praegu, samal ajal kui kahesilbiliste sõnade temporaalne struktuur on neis väga sarnane tänapäevase materjali alusel mõõdetuga. Teiselt poolt aga: kui saja aasta eest realiseeriti eesti keele kolme väldet eeskätt jala temporaalse struktuuri kaudu, millega kaasnes põhitooni kõvera kuju muutumine, siis tänapäeval on teise ja kolmanda välte eristuse puhul vähem kaalu kestussuhtel ning põhitoonikontuuri tähtsus on suurem. Seega ei tarvitse Ilse Lehiste hüpotees olla sugugi vale. (Pisike faktiline täpsustus: autori analüüsitud salvestused pole siiski tehtud fonograafi abil, nagu väidetakse näiteks lk 44, vaid šellakplaatidele, mida saab kuulata grammofooniga.)

Soovin Pärtel Lippusele õnne asjatundliku ja sisuka doktoriväitekirja eduka kaitsmise puhul. Väitekirjast leiab lugeja üsna mitu eesti foneetika seisukohalt olulist järeldust, mis puudutavad väldete taju seotust keelejuhi emakeele ja/või murdetaustaga, põhitooni varieerumise osakaalu suurenemist eesti keele prosoodiasüsteemi diakroonilise arengu käigus ning vokaali kvaliteedi tähtsust sekundaarse tunnusena kõrvuti põhitooni kõvera kujuga väldete eristamisel. Need järeldused vajavad lõplikuks kinnistumiseks edaspidist tuge ka teiste uurijate tööde näol.

JAAN ROSS